

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/QQB19377>**А. Т. Ибраева, Н. Қ. Жүсіпов**Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.**БЕКМҰРАТ УАХАТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАР ЖҮЙЕСІ МЕН СИПАТЫ**

Жанрлардың жалпы көркемдік және морфологиялық (құрылымдық) белгілері көркем шығармашылықтың ғасырлар бойы жасаған тәжірибесінен туғандықтан айтарлықтай тұрақты. Сол себепті фольклорлық жанрларының әрқайсысының (айталық, ертегінің, аңыздың, хикаят, әпсананың, т.б.) композициялық және сюжеттік құрамын белгілі бір мөлшерде анықтауға, білуге болады.

Фольклорлық шығармалар типологиясын әдебиеттану ғылымының тәжірибесі негізінде классификациялап келген. Мұндай саралау фольклор мен әдебиет жанрлары арасындағы генезистік, тақырыптық және сюжеттік ұқсастықтар негізінде қалыптасқан еді. Сондай-ақ фольклор жанрларын әдебиеттану тұрғысынан классификациялау зерттеу нысанына байланысты болды. Фольклорлық үлгідегі шығармалар типология мәселесін халық өнерінің түрлері мен түрлі ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай қарастырған жөн.

Осы тұрғыда алғаш болып, фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатовтың зерттеу еңбектері фольклор құбылыстарының қатпарына терең бойлаумен, тұжырымдарының жаңашылдығымен, ғылыми нысанасына кешенді қарауымен ерекшеленеді. Ғалым халық шығармашылығының ежелгі түп-тамырынан бүгінге дейінгі даму жолдары мен қалыптасуын классикалық фольклортану, әдебиеттану, өнертану қағидаттары аясында саралайды.

Мақалада фольклор жаңаша көзқарас тұрғысынан жүйеленіп, оның дүниетанымдық қызметі, әдебиетпен байланысы, жанрлық түрлері жан-жақты қарастырылады. Фольклордың даму тарихы мен теориясына, поэтикасы мен текстологиясына, жалпы типологиясына қатысты мәселелер қамтылып, жекелеген жанрлар мен шығармалар жаңаша зерделенген.

Кілтті сөздер: фольклортану, жанрлық сипат, көркемдік пішін, халық өлеңі, жанрлық категория, фольклорлық жанр, этнографиялық материал.

Кіріспе

Ұлттық әдебиеттану тарихында өзіндік орны бар М.Әуезов, Ы. Дүйсенбаев, М. Ғабдуллин, М. Базарбаев, З. Ахметов, М. Дүйсенов, Ә. Дербісәлин сияқты бірегей ғалымдардың қатарынан ойып орын алатын зерделі тұлғаның бірі – Бекмұрат Уахатов.

Б. Уахатов фольклортану саласына біржолата ден қояды, саналы өмірінің қызығы мен қуанышын халық шығармашылығынан іздейді. Қазақ фольклортану ғылымының басында Ә. Диваев, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллин сияқты азаматтар тұрған еді. 40-50 жылдары бұл салада өнімді еңбек еткендер қатарына Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, М. Ғабдуллиндер қосылды. Ал 50-ші жылдардың соңы мен 60-жылдардың басында қазақ фольклортануы Б. Адамбаев, О. Нұрмағамбетова, М. Ғұмарова, Н. Төрекұлов, Т. Сыдықов, Б. Уахатов, С. Садырбаев сияқты жаңа буын легімен толықты. Олар фольклордың әртүрлі жанрларын зерттеп, сол жылдары кандидаттық диссертациялар қорғады, монографиялар жариялады, көптеген коллективтік еңбектерге қатысты, фольклор текстерін баспаға даярлады.

Жетпісінші жылдары әлгі лектің ішінен алғашқы болып докторлық диссертация қорғаған Бекмұрат Уахатов еді. Бұл кез аға буын өкілдерінің қайтпас сапарға аттанып, қазақ фольклор тануының жетімсіреп тұрған шағы болатын. Бекмұрат Уахатов мұндай биік ғылыми атақты оңай иеленген жоқ, көп еңбектер жазып, көп сыннан өтіп барып алған. Ол «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ фольклористикасы», «Қазақ ертегілері», «Қазақ эпосы» сияқты қомақты жұмыстарға араласу үсінде өсті, шындалды. Ұстазы Мұхтар Әуезовтың игі ықпалы тигенін Бек аға ұдайы бұл жауапкершілікті жоғары сезінді.

Б. Уахатов әр нәрсенің басын бір шалып, көп жазбағанын байқаймыз. Көзі тірісінде небәрі үш кітабы жарық көріпті. Мұның алғашқысы «Таланттар, туындылар» жас кезде, әлі фольклор әлеміне толық бет бұрмаған кезде жазған «Роман. Характер», «Қазіргі повестер хақында», «Шағын шығарма шеберлігі», «Эскизден эпопеяға», «Өскен өркен», «Жүрек жарды жырлар», «Сыршыл ақын», «Қазына халықта», «Принципшіл мәдениетті сын үшін» деген сияқты мақалаларынан жинақталса, кейінгі екеуі («Қазақтың халқ өлеңдері», «Қазақ тұрмыс-салт жырларының типологиясы») аса күрделі тақырыптарды ұзақ жылдар бойы көз майын тауысып зерттеген маңызды монографиялық еңбектер болатын.

Ғалым қазақтың халық өлеңдерін «Еңбек кәсіппен байланысты туған өлеңдер» («Аңшылар турасындағы өлеңдер», «Төрт түліктер туралы өлеңдер», «Наурыз өлеңдері»), «Халықтың ескілікті наным-сенімінен туған өлеңдері» («Бақсылар сарыны», «Арбау-байлау өлеңдері», «Үйлену салт өлеңдері», «Мұң шер өлеңдер»), «Лирикалық өлеңдер» («Қара өлең», «Тарихи өлеңдер») деп жіктеген, әрқайсысы туралы сан қырлы тарам-тарам ойлар өрбіткен. «Қазақтың халқы өлеңдері» аталатын кітап фольклортануымызға қосылған салмақты үлес болып табылады.

Кезінде Бекеннің құрастыруымен «Ақындар жыры», «Пернедегі термелер», «Жар-жар» т.б. бірталай кітаптар жарық көрген. Ол – Мұхтар Әуезовтің он екі томдық шығармалар жинағынында құрастырушыларының бірі. Б. Уахатов «Қазақ фольклористикасы», «Қазақ фольклорының типологиясы», «Қазақ тарихи жылдарының мәселелері» деп аталған коллективтік еңбектердің жауапты шығарушысы болатын, әрі сол кітаптардың ішіндегі сүбелі тарауларын жазған. Сондай-ақ Б. Уахатовтың редакторлығымен Сара Тастанбекқызының «Тордағы тоты» жинағы жарық көрген.

Осындай із қалдырып, өнімді белдерден асқан Бекмұрат Уахатов нағыз ғылымның дәмін енді татып, өзін-өзі тапқандай сезінеді. Арнасы кең әдебиеттің әйгілі бір қырына қарай ойысады. Көп ізденуді, қажырлы еңбекті талап ететін, көп қаламгердің батылы жете бермейтін әдебиеттің белгісіз әлеміне бет бұрады. Ол – фольклор, яғни ауыз әдебиеті еді. Ал онымен кезінде шұғылданған, немесе бұл күнде де ат ізін салып жүрген ғалымдарымыз саусақпен санарлықтай десек, артық айтқандық болмас еді. Шынында да әдебиеттің бұл саласы тұңғыш терең. Оның түбіндегі інжу-маржандардың бәрін теріп алдық деп айтуға ешкімнің аузы бармас. Оның үстіне әр дәуірдің өзінің ауыз әдебиеті болады. Заман озған сайын, ауыз әдебиеті де молая беретіні заңды. Ұшқыр уақытқа ілесіп, бәрін түгел дер кезінде жинап-теріп отыру мүмкін емес. Сөйтіп жүргенде арада жылдар, ғасырлар өтіп жатады. Адамның бармайтын, жүрмейтін жері жоқ. Кең байтақ әлемнің әр түпкірінде шашылып-төгіліп қала беретіні тағы бар. Өткен-кеткен халықтың осыншалық бай мұрасына талдау жасап, төркін сырын ашу, әрине, ерінбейтін еңбек, қажырлы қабілетті қажет етеді. Осы еңбекке бел бұған кезеңнен бастап, Бекмұрат Уахатов өзін нағыз ғалым ретінде танытты. Яғни, «Қазақтың халық өлеңдері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Бұл баға жетпес құнды еңбек жеке кітап болып басылып шықты. Қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі өлең үлгілерінің жиналуы сонау XI ғасырдағы Махмұд Қашғаридың «Сөздігінен» басталады десек, автор осы түркі тектес халықтарға ортақ мұраны тілге тиек етіп, дүние

Ғалымның бұл күрделі зерттеуі жайында аз сөзбен пікір айтып, баға беру өте қиын. Оны әркім қолына алып, тәптіштеп оқып шықса ғана, шын мәнісін түсініп, ой өресін өрбітер еді. Түйіндеп айтсақ, мұнда ол халық өлеңдерінің жиналуы, зерттеу жайын, жанрлық сипатын, классификациялау мәселесін, еңбек-кәсіппен, ескілікті наным-сенімнен, әдет-ғұрыппен байланысты туған және лирикалық өлеңдердің әрқайсысы жөнінде жеке-жеке тоқталып талдау жасайды. Бұл жерде екінші бір ғалымының сөзіне жүгінгіміз келеді. Бекмұраттың әріптесі ағасы Бүркіт Ысқақов бір кезде былай деп бағалапты: «Б. Уахатовтың бұл зерттеуі халық өлеңдерінің алғашқы шығу тарихына – генезисіне көз тастап, оның жанрлық, функционалдық ерекшеліктерін ашуға, сөйтіп, тұтас бір жанрдың жалпы даму тенденциясын, есею, кемелдену сатыларын айқындап, анықтауға арналған. Ол үшін автор көптеген тарихи-этнографиялық, фольклорлық, тіпті археологиялық материалдарға сүйенген. «Міне, осындай қыруар зерттеу жұмысымен айналысып, осыншама түбегейлі кесек еңбек ұсынған адамды қалайша ғалым демейміз».

Доктор атағынан кейін сабырлап, тұрақтап қалатын кейбір ғалымдардай, Бекмұрат болдым-толдым деп қанағат тұтпайды. Білген үстіне білсем екен деп, ғылым дариясының өріне қарай жүзе береді. Сан алуан ауыз әдебиетінің тағы бір күрделі қырын зерттеуге кіріседі. Соның нәтижесінде «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» деп аталатын сүбелі еңбек туып, жеке кітап болып шығады. Мұнда да тарихи небір тың деректерге кездесіп, көптеген халықтың ауыз әдебиетіндегі көне үлгілері мен даму жолдарын салыстыра қарайтынын байқаймыз. Автор өзінің кіріспе сөзінде: «Бұл еңбек алдыңғы шыққан зерттеулерімізді қайталамайтын, композициялық құрылысы, негізгі көтерген проблемасы жағынан жаңа, тың ізденістердің жемісі. Солай бола тұра да, бұл алғашқы талпыныс» деген екен. Біздіңше, осы алғашқы талпыныстың өзі оқушы қауымға қисапсыз мол мағлұмат беретін сияқты. Бекмұрат бұл тақырыпқа әлі де оралып, әлі де зерттей түсетіні жайлы сыңай білдіреді. Әттең, не керек, ол ой-мақсатына жете алмай ертерек үзіліп кетті.

Ол өзінің нағыз ғалымдық биігінен көріне бастаған кемел шағында дүниеден өткені өкінішті-ақ. Дегенмен Бекмұрат Уахатов артына өзінің ұмытылмас атын да, тозбайтын затын да қалдырып кеткені ақиқат. Оның он шақты кітабы жарық көрген екен. Соның төрт-бесеуін мен айрықша атағымыз келеді. Олар – «Қазақтың халық өлеңдері», «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы», «Таланттар, туындылар», «Көркемдік ізденістер», «Жар-жар» атты той кітабы, ал енді соңғы кітаптың мәні өзгеше. «Той бастар», «Жар-жар», «Сынсу», «Беташар», «Бесік жыры», «Той

өлеңдері» секілді әдет-ғұрыпқа байланысты ел аузындағы және осы күнгі авторлардың дүниелерін құрастырып, алғысөз жазып жарыққа шығаруда Бекмұрат Уахатов көп еңбек сіңірген.

Ғалымның ғалымдық басты бір ерекшелігі – өзінің энциклопедиялық білімімен танылғаны, оның еңбектерінің негізгі нысаны – ұлттық фольклортану, әдебиеттану және өнертану мәселелері, ұлттық, халықтық мұраттар. Соңғы жылдары жазған еңбек- терінде ол зерттеу объектісін бірсыпыра кеңітіп, Махамбет, Абай, Жамбыл, Бабыр, В.Радлов туралы жаңа, соны ойларымен көзге түсті, қазақ сөз өнерін фольклор, авторлық ауыз әдебиеті және жазба әдебиет деп зерттеу қажеттігі туралы жаңа пікірлер ұсынды. Айта берсек, Бекмұрат Уахатовтың ғалымдығы туралы, қайраткерлігі туралы көп әңгімелеуге болады. Ол ұлттық фольклортану, әдебиеттану және өнертану ғылым дарының басаяғын жинап, бағыттарын айқындап, жаңа өрлеу сатысына көтерілуіне себепкер болды.

Зерттеудің нысаны: Фольклорлық жанрлар жүйесі

Зерттеудің пәні: Фольклорлық жанрлар типологиясы

Мақсаты: Фольклордың тегі мен жанрына қарай жіктелуі, тарихи зерттеу принциптеріне талдау жасау арқылы ауыз әдебиеті жанрларының функциясын таныту болып табылады. Ауыз әдебиеті туралы пікірлер, оның ішінде фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатов зерттеулері негізінде қазақ ауыз әдебиетінің жиналу тарихы мен зерделенуіне басым назар аудару қажеттілігі туындайды.

Міндеттері:

Фольклорлық жанрдың табиғатын таныту;

Фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатовтың фольклорлық материалдарды жіктеу мен саралаудағы еңбегіне талдау жасау .

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Қазақ Елінде фольклор жанрларының теориясына және жанрларды саралау мәселесіне байланысты алғаш ғылыми пікір айтушылардың бірі – Бекмұрат Уахатов. Ол өзінің «Қазақтың халық өлеңдері» атты монографиясында біз зерттеп отырған проблеманың өлеңге қатысты аспектілерін арнайы қарастырған. Ғалым халық өлеңдерін жанрлық тұрғыдан сипаттай келіп, жалпы жанрға анықтама береді.

«Жанр, – деп жазады ол, – белгілі бір қоғамдық қызмет атқаратын және соған лайықты мазмұны бар, әбден қалыптасқан көркемдік форма». [2, 21]. Көптеген анықтамаға қарағанда, бұл анықтама біршама дұрыс. Автор жанр ұғымына терминдік сипат берумен бірге оның негізгі қасиеттерін дұрыс қамтыған: белгілі бір қоғамдық қызмет, сол қызметке лайық мазмұн. Басқаша айтқанда, Бекмұрат Уахатов жанрды анықтауда басты принцип етіп оның функциясын алған. Ол өзі де былай деп жазады: «Бір сөзбен

айт қанда, қазақтың халық өлеңдерін классификациялауда оның жанрлық функционалдық белгілеріне сүйену қажет» [2, 45]. Жанрды қалыптасқан көркемдік форма деген сөз де қазақ фольклортануы үшін тың пікір. Алайда, біздің ойымызша, жанр ды көркем форма дегеннен гөрі өмірді, оқиғаны бейнелеу тәсілі деген дұрыс сияқты. Себебі фольклордың барлық жанры бірдей көркем емес; екіншіден, форма ұғымы көп мағыналы, оған тәсіл де, тіл де, құрылыс та кіреді.

Әдебиет жанрларына арналған соңғы кездегі еңбектерде жанрды танып, оған дұрыс анықтама беруге жаңа талпыныс бар. Жанрды бейнелеудің предметі деп те, тәсілі деп те айтып жүр. Бірақ «хабарлау тәсілі» дегенде авторлар баяндаудың ауызша, жазбаша болып келуін айтады.

Фольклор жазба әдебиетпен бірдей емес. Ол да сөз өнері екені рас, бірақ оның әдебиеттен оқшауландыратын өзіндік сипаттары да аз емес. Ендеше жазба әдебиеттегі жанрлар мен фольклордағы жанрлар табиғатында да айырмашылық болу керек. Біздің міндетіміз – осы айырмашылықты анықтап, соның негізінде фольклорлық жанрларды сипаттау, оларды ғылыми түрде жіктеу, саралау және жүйелеп зерттеу. Жанрды фольклортанудың аса маңызды категориясы ретінде танып, оны жеке даралау жалпы фольклор табиғатының коллективтік екенін және дәстүрдің тарихта айқын (көрнекті, басты) роль атқаратынын мойындауымызға негізделген.

Қазақ фольклортануында әдебиеттану ғылымының терминдері пайдаланылатындығы. Түптеп келгенде, бұл заңды да, өйткені фольклор да, әдебиет сияқты, сөз өнеріне жатады. Сонымен қатар фольклорды әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын өзіндік қасиеттері бар. Олай болса, фольклорды зерттегенде осы қасиеттері еске алыну керек, оған әдебиеттанудың терминдері мен әдеби ұғымдар тектен текке телінбеуге тиіс. Бұл, әсіресе, фольклорлық жанрларды анықтағанда, оларды ғылыми саралағанда басты шарттардың бірі болуы керек. Демек, фольклор жанрларын зерттегенде екі нәрсе қатар ескерілуі қажет – деп фольклортанушы ғалым Сейіт Қасқабасов айтқандай, Ол: а) фольклордың сөз өнері ретінде әдебиетпен туыстығы, жақындығы; ә) фольклорды әдебиеттен алшақтататын ерекшеліктер. Демек, фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуге өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай - ақ олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты. Бұл жерде біз екі нәрсені анықтап алуымыз қажет.

Бірінші – фольклор мен әдебиеттің бірдей еместігі. Осыдан барып шығатын олардың пайда болуы мен өмір сүру кейпінің өзгешелігі. Бұл

өзгешелікті фольклорист Бекмұрат Уахатов оларды зерттеу әдістерінің де екі түрлі болуын қарастырған. Екінші – ұғымдар мен терминдеріміздің мағынасын дәлме дәл анықтай білген. Мысалы, жанрға байланысты «баяндау тәсілі» («способ изложения»), «бейнелеу әдісі» («способ изображения»), «хабарлау амалы» («способ передачи») сияқты тіркесті ұғымдар қолданылады. Енді осылардың қолданылу формасына көңіл бөлейік: «баяндау тәсілі», «хабарлау амалы», «бейнелеу әдісі». Біреу (субъект) баяндайды, хабарлайды, бейнелейді. Фольклорда ол – жыршы, ертегіші, не өлеңші. Әдебиетте ол – жазушы, ақын, драматург. Сонда жанрды анықтау үшін біз осы күнге дейін шығарманың өз ішінен, табиғатынан шықпай, оған сырттан келіп жүргенімізді ғылыми тұрғыда дәлелдейді. Ғалымның дұрыстығы – шығармадағы оқиғаның «баяндалу тәсілі», «бейнелену әдісі» болу керектігіне көңіл бөлгендігі. Демек, сюжеттің берілу, өрілу тәсілі деп айтуымыз керек. Олай болса, жанр дегеніміз – шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері. Бұл, әсіресе, фольклорлық шығармада айқын көрінеді.

Фольклорда алдымен сюжет пайдаболады. Сюжет – бір оқиға желісі. Айтушы өз басынан өткен бір қызық оқиғаны ағайындары мен жолдастарына, айналадағы тыңдаушыларына жайғана айтып беруі мүмкін. Бірте-бірте бұл оқиға біреуден біреуге жетіп, тұрақты сюжетке айналады. Уақыт өткен сайын ол әсіреленіп, көркемделіп айтылады. Сөйтіп әңгіме (меморат) жанры туады. Барабара бұл әңгіме бас қатайпаға жайғана тарап қоймайды, неше алун өзгеріске ұшырап, басқа бір деталь дармен толықтырылып, күрделеніп отырады. Бастап қыайтушының (әңгімекейіпкерінің) аты да, айтылу ситуациясы да ұмытылуы мүмкін, бірақ сюжет – негізгі оқиға сақталып отырады. Ендігі айтушылар оқиғаны өзіне қатыстықылып немесе өзіне, көпшілікке қажетті жағдайға байланысты етіп айтуы мүмкін. Енді алғашқы жай әңгіме басқа жанрға көшеді. Ол – аңыз я болмаса хикая болуы мүмкін.

Міне, алғашқы сюжет – бірғана оқиға – әртүрлі әдіспен баяндалып, өрілген. Ол қалай өрілген, ол үшін қандай тәсілдер, құралдар пайдаланылған? Бұл жанрлардың мүмкіндігіне байланысты. Осы тұрғыдан келгенде ғана фольклордағы жанрды айқын білуге болады. Фольклорды сөз өнері деп қана білсек, онда жанр дегеніміз, әдебиеттегі сияқты, көркемдік жүйенің жиынтығы. Біз бұл жерде В. Я. Пропптың пікірін толық келтіруге болады. Ол былай пайымдайды: «Жанр деп, егер кең мағынада алатын болсақ, көркемдік жүйесі бірыңғай ескерткіштер жиынтығын немесе тобын айтуға болады. Фольклор сөз өнеріне жататын шығармалардан құралатындықтан, ең алдымен творчествоның осы түрінің ерекшеліктері мен заңдылықтарын, оның поэтикасын зерттеу керек... Поэтика дегеніміз – көркемдік нысананы, сезім мен ой сырын ашу үшін қолданылатын тәсілдердің жиынтығы,

қысқарта айтқанда, оқиғалық және идеялық нақты мазмұнмен бірлікте алынған форма» - дейді. Бұл анықтама көркем әдебиет жанрларын сипаттайды. Осыны қабылдай отырып, фольклор жанрларын анықтауда тағы бір шарт бар екенін ескеру қажет. Ол – фольклордың әлеуметтік тұрмыстық функциясы және осыдан туындайтын фольклордың өзіне ғана тән белгілер: ауызша туып, ауызша таралуы, варианттарының болуы; халық тұрмысымен тығыз байланысы; орындалу мәнері; әнмен сүйемелденуі. Бұл белгілердің ешбірі жеке тұрып фольклорлық жанрды толық сипаттай алмайды. Солай бола тұрса да бір фольклорлық жанрды сипаттау үшін бұл белгілердің бәрі түгел болуы міндетті емес. Олардың екі - үшеуі ғана басты фактор болып, бір фольклорлық жанрға өзіндік қасиет бере алады. Бұл ретте Бекмұрат Уахатов фольклордағы жанр ұғымы әдебиеттегіден сәл өзгешелеу екенін дәлелдеп, фольклорда жанр – сюжеттің шығармаға айналу жолдары мен елге таралу, айтылу, орындалу мәнері бар екенін анықтайды. Яғни, фольклордың поэтикасы мен әлеуметтік – тұрмыстық функциясы оның жанрларын сипаттап, әдебиеттен ерекшелендіріп тұратынын зерделейді. Демек, егер біз әдебиеттің эпос, драма, лирика тектері бар десек, онда фольклор орындалу мәнері мен ел арасында өмір сүру жағдайына байланысты өзінше текке және жанрға саралануы керек. Осы тұрғыдан келгенде, фольклорды қара сөз (проза), өлең (стих) және сөйлесу (диалог) деп үш үлкен текке бөлуге болады. Қазақ фольклорында бұл үшеуінің алғашқы екеуі бар. Ол екеуін тек деп қарайтын болсақ, оларды жанрға бөлуге болады. Прозалық фольклордың жанрларына миф, әңгіме, хикая, ертегі, шешендік сөздер жатса, өлең үлгісіндегі фольклордың жанрлары болып жыр, тақпақ, қара өлең, айтыс, мақал - мәтелдер саналады.

Фольклортанушы Бекмұрат Уахатов өзінің *Казахские народные песни и их носители* атты сүбелі зерттеуінде – Егер қазақ халық прозасын оның бұрынғы заманда атқарған қызметіне қарап топтастырып, сараласақ, онда ол үлкен екі топқа бөлінеді. Бірі – айқын көрінетін эстетикалық және гифраттық функция атқаратын жанрлар (ертегінің бар түрі, мысал, хикаятәпсананың кей түрі). Бұлар – көркемделген проза. Екіншісі – эстетикалықтан басқа қызмет ат қаратын прозалық жанрлар (аңыз, әңгіме, хикая, миф). Ал айтылғандар – көркемдігі қарапайым проза. Әдетте, айтушы мен тыңдаушылардың өздері де бұларды көркем шығарма деп қабылдамайды. Айтылмыш жанрлардың басты мақсаты – тыңдаушыларға тарихи, саяси, діни, т.б. практикалық мә - лімет, хабар беру. Сол себепті оларда шығарма мазмұнын көркемдей, әсірелей баяндау мақсат тұтылмайды. Керісінше, олар нақтылы және қарапайым сипатта баяндалады және сонысымен кәдімгі жай сұхбат әңгімеге жақындайды, – деген пікір білдіреді. Олай болса, жалпы, фольклор жанрларының өмірге қатынасына байланысты атқаратын қызметін сөз

қылғанда, өте маңызды нәрсе – фольклордың көркемдігі деп білуіміз керек. Көркем өнерге айналмаған фольклордың басты мақсаты – танымдық. Бұған халық прозасының ертегіге жатпайтын тобы кіреді, атап айтқанда: ауыз екі әңгіме, хикая, аңыз, шежіре, миф, әпсана, хикаят. Бұлардың міндеті – жас ұрпаққа белгілі дәрежеде маңайдағы табиғат, елдің өткен – кеткен өмірі жайлы «білім» беру, тыңдаушыларды ел тарихынан хабардар ету. Сол себепті бұл жанрларда асыра көркемдеу, әсірелей суреттеу өте аз болады.

Сөз өнеріне, көркем дүниеге айналған фольклор жанрларының басты функциясы – эстетикалық, тәрбиелік болып келеді. Ол жанрлар шығармаларында өмірді бейнелеу тікелей танымдық мақсат көздемейді, керісінше, адамды иландыру, сол арқылы тыңдаушыға үлкен әсер ету мақсатын көздейді, оны ләззатқа бөлеуге тырысады. Қазақ халық прозасының ертегі жанрлары түгелдей осындай қызмет атқарады. Көркем фольклор ретінде ертегі өмірді, болмысты танып білу ниетімен айтылмайды. Ғалым фольклорды зерттегенде, осы оның танымдық түрін де, көркем түрін де жанжақты қарастыру қажеттігін басты нысанаға алғанын байқаймыз. Осыған қоса айтатын нәрсе – фольклорлық шығарманың баяндау барысындағы уақыт. Фольклорлық шығармада уақыт ешқашан кері шегінбейді. Ғалым ойымен түйіндесек, жыршы немесе ертегіші әдебиеттегі сияқты бір кезде болып жатқан екі - үш оқиғаны қатар көрсетпейді. Мысалы, әдебиетте кейіпкердің өз басынан кешкен оқиғалар баяндалып отырып, автор кейін шегініп, осы кезде оның үйінде не болып жатқанын, оның маңайындағы адамдар қандай әрекет істеп жүргенін, олардың тағдырларын суреттей береді. Ал фольклорлық шығармада олай емес. Айтушы, жыршы қаһарманның тағдырын баяндау кезінде дәл осы уақытта оның елінде не болып жатқанын суреттемейді. Батыр жоқта елін жау шауып кеткені жайлы ол кейіпкер еліне қайтып келген кезде ғана баяндайды, яғни батырдың жорықта жүрген кезіндегі сәтпен қатар баяндамайды.

Фольклорлық шығармада уақыт ылғи да өткен дәуір болып көрінеді. Бірақ осы өткен дәуір айтушы мен тыңдаушыға өз заманымен тығыз байланысты болып сезіледі, баяндалып отырған оқиғалар осы әңгімеленіп отырған кезде болып жатқандай қабылданады. Бұл қасиетті, әсіресе, батырлар мен тарихи жырдан және аңыздан, шежіреден байқауға болады. Демек, фольклорлық шығармадағы қазіргі шақ пен бұрынғы шақтың жігі айтушы мен тыңдаушылар үшін баяндалған оқиғаның ерте заманда болғанында емес, сол оқиғаның қаншалықты маңызды екенінде. Олай болса, фольклорлық жанрларда уақыт әр түрлі мағынада қабылданатынын Бекмұрат Уахатов фольклорлық материалдардың жиналуы мен мазмұндық сипатын хронологиялауда да өзіндік еңбек сіңіргенін байқаймыз.

Қорытынды

Фольклор өмірді де, кейіпкерді де бір тұрғыдан бейнелейді, бір жағынан ғана сипаттайды. Батырлар жыры болса, онда тек жекпе - жек, қактығыс пен соғыс туралы айтылады, ал ғашықтар жырында екі жастың адал махаббаты мадакталады. Батырлар жырында бас кейіпкер тек жауынгер тұлғасында бейнеленеді де, ғашықтық жырда кейіпкерлер махаббат құрбаны болып көрсетіледі. Мұнда бір фольклорлық шығарма ішінде болмыстың әр жағы суреттелмейді, тіршіліктің қыр сыры, қайшылықтары ашылмайды, ал кейіпкерлер не бірыңғай батыр, не бірыңғай ғашық болып келеді. Оларда күмәндану, толғаныс, психологиялық терең қиналыс болмайды.

Міне, фольклорды әдебиеттен тағы бір ерекшелендіріп тұратын белгі осы. Бірақ бұл ерекшелік фольклор жанрларын іштей жіктеп, саралауда айтарлықтай роль атқармайды. Қандай шығарма болса да ол өмірді белгілі бір әдіспен бейнелейді. Бұл әдістің басты белгісі – көркемдік деңгей, кейіп-керлер мен оқиғалар арқылы көрінетін шығарманың шындыққа қатынасы. Осы ретте фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатов фольклор жанрларының теориясына және жанрларды саралау мәселесіне баса назар аударып, фольклорлық шығарманың жанрлық сипаты мен көркемдігін анықтап, фольклорлық шығарманың табиғатына ену, сөйтіп оның көркем шығарма ретінде ұстанып отырған принципі мен шарттылығын терең қарастырады.

Ойымызды түйіндейтін болсақ, фольклорлық жанрлар неғұрлым шындыққа жақын болса, яғни оқиғаны өмірде болған деп бейнелеуге барынша тырысса, соғұрлым олар сюжеттік және көркемдік жағынан ұтылатынын барынша дәлелдеп, шығарманың сюжеттік арқауы, композициялық құрылысы мен көркемдік тұтастығына терең танымдық зерттеу жүргізіп, фольклорлық жанрдың модулдік дамуы мен критерине салмақты баға берген ғұлама ғалым. Бұл – танымдық функциясы басым фольклорлық зерттелім бағыты.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Аникин, В. П.** Возникновение жанров в фольклоре (к определению понятия жанра и его признаков). – Русский фольклор, 1966. Т. – 10. – 283 с.
- 2 **Әуезов, М., Соболев, Л.** Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. Кітапта: Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – 55 б
- 3 **Бердібай, Р.** «Фольклортану бағдары». «Қазақ әдебиеті». 18.09.1997 ж.
- 4 **Каскабасов, С.** О жанровом составе казахской устной народной прозы. – Изв. АН Каз ССР. Сер. Филол., 1980. – N4. – С. 2429.63. Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина.

5 **Қасқабасов, С.** Таңдамалы. – Астана : Фолиант, 2014. – ISBN 978-601-7568-39-9 Т. 1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – 320 б.

6 «Қазақ фольклорының типологиясы». – Алматы, 1981. – 275 б.

7 **Уахатов, Б.** Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы, 1974. – 756.

8 **Пропп, В. Я.** Фольклор и действительность. – М., 1976. – 20 с.

9 **Чистов, К. В.** К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. – М., 1964. – 124 с.

10 **Молдаханов, Ә.** Мұхтар Әуезовтің көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлер. Оқу құралы. – Ақтөбе, 1999. – 128 б.

References

1 **Anikin, V. P.** Vozniknovenie janrov v fólklóre (k opredelený ponátia janra i ego priznakov). [The emergence of genres in folklore (to the definition of the concept of a genre and its features).] – Russian folklore, 1966. Vol. 10.- 283 p.

2 **Áýezov, M., Sobolev, L.** Qazaq halqynyń eposy men fólklory. [Epics and folklore of the Kazakh people.] In the book : Auezov M. Time and literature. – Almaty, 1962. – 55 p.

3 **Berdibai, R.** Fólklortaný baǵdary. Qazaqádebieti. [Orientation of folklore. Kazakh literature]. 18.09.1997.

4 **Kaskabasov, S.** O janrovom sostave kazahskoi ýstnoi narodnoi prozy. [On the genre composition of Kazakh oral folk prose.] – Izv. ANKaz SSR. Ser. Filol., 1980. – N4. – P. 2429.63. Kazakh folklore in the collection of G. N. Potanin.

5 **Qasqabasov, S.** Таңдамалы. [Kaskabasov, S. Optional.] – Astana: Foliant, 2014. ISBN 978-601-7568-39-9 Vol. 1. Kazakh folk prose. Research. – 320 p

6 Qazaq fólklorynyń tipologiasy. [Typology of Kazakh folklore]. – Almaty, 1981. – 275 p.

7 **Uahatov, B.** Qazaqtyń halyq óleńderi. [Kazakh folk songs]. – Almaty, 1974. – 75 p.

8 **Propp, V. Ia.** Fólklor i deistvitel'nost. [Folklore and reality]. – М., 1976. – 20 p.

9 **Chistov, K. V.** K voprosý o prinsipah klassifikasii janrov ýstnoi narodnoi prozy. [To the question of the principles of classification of genres of oral folk prose.] – М., 1964. – 124 p.

10 **Moldahanov, Á.** Muhtar Áýezovtiń kórkem shyǵarmalaryndaǵy fólklorlyq dástúrler [Folk traditions in the works of Mukhtar Auezov] Textbook. – Aktobe, 1999. – 128 p.

Материал 18.09.20 баспаға түсті.

А. Т. Ибраева, Н. К. Жусупов

Система и описание фольклорных жанров в исследованиях Бекмурата Уахатова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 18.09.20.

Общехудожественные и морфологические (структурные) признаки жанров значительно отличались от многовековой практики художественного творчества. Поэтому можно определить в определенном количестве композиционный и сюжетный состав каждого из фольклорных жанров (например, сказки, легенды, рассказы и др.).

Типология фольклорных произведений была классифицирована на основе опыта литературоведения. Такая дифференциация была сформирована на основе генезисных, тематических и сюжетных сходств между жанрами фольклора и литературы. Также от объекта исследования зависела классификация жанров фольклора с точки зрения литературоведения. Вопросы типологии произведений фольклорного типа следует рассматривать исходя из особенностей видов народного искусства и различных отраслей науки.

Впервые в этом контексте, научные труды ученого-фольклориста Бекмурата Уахатова отличаются глубоким проникновением в слои фольклорных явлений, новизной выводов, комплексным подходом к научной цели. Ученый анализирует формирование и пути развития народного творчества с древнейших корней до наших дней в рамках принципов классического фольклорного, литературоведения, искусствоведения.

В статье фольклор систематизирован с современной точки зрения, всесторонне рассматривается его мировоззренческая деятельность, связь с литературой, жанровые формы. Анализируются проблемы, связанные с историей и теорией развития фольклора, поэтикой и текстологией, общей типологией.

Ключевые слова: фольклористика, жанровый характер, художественная форма, народное стихотворение, жанровая категория, фольклорный жанр, этнографический материал.

A. T. Ibrayeva, N. K. Zhussupov

System and description of folklore genres in studies of Bekmurat Uakatov

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Material received on 18.09.20

The general artistic and morphological (structural) features of genres differed significantly from the centuries-old practice of artistic creativity. Therefore, it is possible to determine in a certain amount the composition and plot composition of each of the folklore genres (for example, fairy tales, legends, stories, etc.).

The typology of folklore works was classified based on the experience of literary studies. This differentiation was formed on the basis of the Genesis, thematic and plot similarities between the genres of folklore and literature. The classification of folklore genres from the point of view of literary studies also depended on the object of research. Questions of the typology of folklore-type works should be considered based on the characteristics of folk art and various branches of science. For the first time in this context, the scientific works of the scholar-folklorist Bekmurat Uakatov are investigated by a deep penetration into the layers of folklore phenomena, the novelty of conclusions, and a universal approach to the scientific goal.

The scientist analyzes the formation and development of folk art from the earliest roots to the present day within the principles of classical folklore, literary studies, and art criticism. The article systematizes folklore from a modern point of view, comprehensively examines its worldview, connection with literature, and genre forms. It analyzes the problems related to the history and theory of folklore development, poetics and textology, and Genetypology.

Keywords: folklore, genre character, art form, folk poem, genre category, folklore genre, ethnographic material.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz